

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بینش و روش جامعه‌شناختی در ارزیابی
تأثیر اجتماعی و فرهنگی بوستان‌های شهری

دکتر صلاح‌الدین قادری

عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد هشتگرد

سرشناسه	قادری، صلاح‌الدین، ۱۳۵۶-
عنوان و نام پدیدآور	بینش و روش جامعه‌شناختی در ارزیابی تأثیر اجتماعی و فرهنگی بوستان‌های شهری / صلاح‌الدین قادری
مشخصات نشر	به سفارش اداره کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران
مشخصات ظاهری	نشر علوم اجتماعی، ۱۳۹۳
شابک	۲۴۰ ص:، مصور، جدول، نمودار.
وضعیت فهرست‌نویسی	۹۷۸-۶۰۰-۹۲۶۵۹-۶-۱
موضوع	فیفا
موضوع رده	پارک‌های شهری - ایران - جنبه‌های اجتماعی
موضوع رده	پارک‌های شهری - جنبه‌های اجتماعی
موضوع رده	۱۳۹۳ ۴۸۲SB/ق ۲ب ۹
موضوع رده	۵۰۹۵۵/۷۱۲
موضوع رده	۳۳۷۶۶۶۹

معاونت امور اجتماعی و فرهنگی
اداره کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی

نشر علوم اجتماعی

- بینش و روش جامعه‌شناختی در ارزیابی تأثیر اجتماعی و فرهنگی بوستان‌های شهری
- نویسنده: دکتر صلاح‌الدین قادری
- ناظر علمی: سمانه کوثری
- طراح جلد: مهران مستوفی
- نمونه‌خوان: فاطمه غلامپور
- ویراستار: فاطمه ملک محمدی
- چاپ اول: ۱۳۹۳
- شابک ۹۷۸-۶۰۰-۹۲۶۵۹-۶-۱
- تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه
- قیمت: ۱۱۰۰۰ تومان

اداره کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران
تهران - میدان فاطمی، تقاطع بزرگراه شهید گمنام و کردستان، معاونت امور اجتماعی
و فرهنگی شهرداری تهران، تلفن: ۸۲۱۰۶۰۰۰
<http://farhangi.tehran.ir>

نشانی نشر: تهران، میدان انقلاب، ابتدای جمالزاده جنوبی، کوچه دانشور، پلاک ۵،
واحد ۵، تلفن: ۴-۶۶۹۰۳۰۴۳
کلیه حقوق مادی و معنوی برای ناشر محفوظ می‌باشد

پیشگفتار..... ۱۱

مقدمه..... ۱۵

فصل اول: مسئله ارزیابی تأثیر اجتماعی و فرهنگی بوستان‌ها و

فضاهای سبز شهری

اهداف فصل..... ۱۹

مقدمه..... ۱۹

جنبه‌های اجتماعی بوستان‌ها..... ۲۱

جامعه‌شناسی و آنالیز ارزیابی تأثیر اجتماعی و فرهنگی بوستان‌ها..... ۲۳

بینش جامعه‌شناختی در ارزیابی تأثیر اجتماعی بوستان‌ها..... ۲۶

آیا ارزیابی تأثیر اجتماعی فرهنگی فقط برآورد پیامدهای احتمالی پروژه‌ها و

مدیریت آنهاست؟..... ۳۱

سؤالات پایان فصل..... ۳۷

فصل دوم: مرور ادبیات و پیشینه موضوع

اهداف فصل..... ۳۹

پیامدها و کارکردهای بوستان‌ها در حوزه‌های نظری و تجربی..... ۳۹

اثرات بوستان‌ها بر سلامت و رفاه..... ۴۱

مجاورت و نزدیکی به بوستان و نقش آن در فعالیت فیزیکی..... ۴۳

رابطه فضای سبز و درجه حرارت هوا..... ۴۴

تأثیرات فضای سبز بر تجدید قوا..... ۴۴

تأثیرات منظری فضای سبز بر احساس رضایت و رفاه..... ۴۶

اثرات بوستان‌ها و فضای سبز بر بهبود بیمارهای روانی و فیزیکی..... ۴۷

پیامدها و اثرات اجتماعی و فرهنگی بوستان‌ها: ارزش‌های محلی و اجتماعی فضاهای

سبز..... ۵۰

اثرات محیط زیست فیزیکی بر روی استراتژی مواجهه در زندگی مردم و مجتمع‌های	
مسکونی عمومی شهری.....	۵۱
تفاوت‌های جنسیتی در استفاده از بوستان‌ها و مجموعه‌های تفرجگاهی.....	۵۲
اثرات اجتماعی فضای سبز بر کودکان و نوجوانان.....	۵۳
تأثیرات بوستان‌ها بر نابرابری و انسجام اجتماعی.....	۵۴
انواع بوستان‌ها.....	۵۶
تقسیم‌بندی بوستان‌ها بر مبنای هدف و موضوع.....	۵۶
تقسیم‌بندی بوستان‌ها بر مبنای محل استقرار.....	۶۱
ضرورت‌های اجتماعی مکان‌یابی بوستان‌ها.....	۶۲
مرکزیت.....	۶۲
سلسله‌مراتب.....	۶۳
دسترسی.....	۶۳
استانداردها و سرانه‌های فضای سبز.....	۶۵
شرایط، نیازها، امکانات و ملزومات بوستان‌ها.....	۶۶
عوامل تعیین‌کننده همجواری‌های سازگار و ناسازگار بین کاربری‌های شهری در	
مکان‌یابی بوستان‌ها.....	۶۷
سوالات پایان فصل.....	۷۳
فصل سوم: نظام مفهومی مطالعات اتاف در باره بوستان فضای سبز	
اهداف فصل.....	۷۵
دیدگاه‌های نظری درباره ارزیابی تأثیرات اجتماعی و فرهنگی بوستان‌ها و فضاهای	
سبز شهری.....	۷۵
فضاهای عمومی شهری.....	۷۸
فضای شهری و توسعه پایدار: نقش بوستان‌ها در توسعه و پایداری شهری.....	۸۱
نظریات مربوط به ساختاریابی و ساختاریابی فضای شهری.....	۸۳

۸۴	رویکرد زندگی روزمره به ساختار یابی فضاهای شهری
۸۵	ادراک محیطی
	نظم نمایشی و نظم زیستی: نظریه دیکنز با الهام از نظریه گیدنز در مورد ساختار یابی
۸۶	فضاهای شهری
۹۰	عقلانیت ابزاری و عقلانیت ارتباطی در ساختار یابی فضاهای شهری
۹۳	فضای شهری به مثابه فضای گفت‌وگو
۹۳	مدل نظری کیفیت زندگی در تبیین تأثیرات بوستان‌ها
۹۶	دیدگاه نظری مربوط به شهر سالم
۹۸	ویژگی‌های شهر سالم و پایدار در فرهنگ اسلامی
۱۰۱	رویکرد نمایشی و حالت در شهر
۱۰۴	رویکردهای نظری برنامه‌ریزی توسعه محله‌ای
۱۰۷	نظریات کیفیت محیط
	برخی از مدل‌های مفهومی مطرح به کاربرده شده در تحلیل بوستان و فضای سبز
۱۱۰	شهری
۱۱۰	مدل مفهومی مؤسسه مشاوران استفاده از محیط
۱۱۳	مدل مفهومی چیسورا
۱۱۳	مدل مفهومی ارزیابی تأثیرات بوستان‌های منطقه ۱۰
۱۱۳	مدل مفهومی تأثیرات بوستان آبی تهرانپارس
۱۱۵	متغیرهای مورد بررسی در اتاق بوستان‌ها
۱۱۵	مقدمه
۱۱۷	متغیرهای مربوط به ارزیابی تأثیر بوستان‌ها در حوزه اجتماعی
۱۱۷	کنش‌های مورد مطالعه در ارزیابی تأثیر اجتماعی
۱۱۹	ادراک محیطی ساکنان از بوستان‌ها
۱۲۱	الگوی تعاملات اجتماعی در محله
۱۲۲	عوامل مؤثر بر استفاده از فضای سبز
۱۲۵	سؤالات پایانی فصل

فصل چهارم: روش‌شناسی مطالعات اتاف بوستان‌ها و فضاهای سبز شهری	
اهداف فصل	۱۲۷
مقدمه	۱۲۷
روش‌های انجام مطالعات اتاف بوستان‌ها و فضاهای سبز شهری	۱۳۲
ضرورت استفاده از روش کیفی در مطالعات ارزیابی تأثیر اجتماعی و فرهنگی	۱۳۳
روش‌شناسی گردآوری اطلاعات و داده‌ها	۱۳۴
روش‌های مصاحبه، ای ارزیابی و سنجش ارزش‌های فرهنگی بوستان‌ها	۱۳۴
روش‌های کیفی در مردم‌شناسی فرهنگی مرتبط با مطالعات ارزیابی تأثیرات اجتماعی و فرهنگی بوستان‌ها	۱۳۵
رویه‌های ارزیابی سریع مردم‌نگارانه بر ارزیابی تأثیرات فرهنگی بوستان‌ها و فضاهای سبز شهری	۱۳۶
مزایای استفاده از تحقیقات مردم‌نگاری بر ارزیابی بوستان‌ها	۱۳۸
روش‌شناسی رویه‌های ارزیابی سریع مردم‌نگارانه	۱۳۸
گردآوری اسناد تاریخی و آرشیوی	۱۳۸
تهیه نقشه ردپای فیزیکی	۱۳۹
تهیه نقشه رفتاری	۱۳۹
پرسه‌زنی مقطعی	۱۴۰
مصاحبه‌های فردی	۱۴۰
مصاحبه با خبرگان (مطلعین محلی)	۱۴۰
مصاحبه‌های گروهی بداهه‌ای	۱۴۱
مصاحبه‌های گروهی (فوکوس گروپ‌ها)	۱۴۱
مشاهده مشارکتی	۱۴۲
تحلیل و ترکیب نتایج تکنیک‌ها	۱۴۲
روش‌شناسی برآورد پیامدهای اجتماعی و فرهنگی	۱۴۵

۱۴۷	روش تحلیل تطبیقی
۱۴۸	تحلیل تاریخی
۱۴۹	تحلیل جنسیتی
۱۵۴	تحلیل جابه‌جایی
۱۵۵	تحلیل خوشه‌ای منابع شهری
۱۵۸	تحلیل ذی‌نفعان یا ذی‌مدخلان
۱۶۳	سناریو نویسی
	نمونه موردی استفاده از سناریو نویسی در برآورد پیامدهای اجتماعی و فرهنگی
۱۶۴	بوستان‌ها
۱۷۵	سؤالات پیرامون فصل
	فصل پنجم: بررسی مطالعات اتاق بوستان‌ها در شهرداری تهران
۱۷۷	اهداف فصل
۱۷۷	مقدمه
۱۷۸	توصیف و تشریح مطالعات ارزیابی نیازهای اجتماعی در شهرداری تهران
۱۷۸	ارزیابی نیاز به انجام اتاق (ضرورت انجام تحقیق)
۱۸۶	شناسایی اقدام توسعه
۱۸۹	دامنه‌یابی
۱۹۲	توصیف محیط اجتماعی
۱۹۶	روش‌شناسی برآورد تأثیرات
۲۰۰	مهم‌ترین تأثیرات شناسایی شده بوستان‌ها
۲۱۰	مدیریت پیامدها
	نتیجه‌گیری
۲۲۵	اهداف فصل
	تبیین و تحلیل مطالعات انجام گرفته در حوزه بوستان و فضاهای سبز شهری در شهر تهران
۲۲۵	دستاوردها، نقاط قوت و ظرفیت‌های مطالعات موجود اتاق بوستان‌ها و فضاهای سبز شهری
۲۲۶	

- ۲۲۶..... خلا‌ها و چالش‌های موجود در انجام مطالعات اتاف بوستان‌ها و فضاهای سبز شهری
- ۲۳۱..... راهنمای انجام مطالعات اتاف بوستان‌ها و فضاهای سبز شهری
- ۲۳۱..... حوزه تأثیر بوستان‌ها
- ۲۳۲..... ضرورت‌های اجتماعی مکان‌یابی بوستان‌ها
- ۲۳۲..... مبنای نظری پیشنهادی
- ۲۳۳..... روش‌ها و تکنیک‌های جمع‌آوری داده‌های پایه‌ای
- ۲۳۴..... روش‌های مورد استفاده برای مطالعه‌های اجتماعی و فرهنگی
- ۲۳۴..... متغیرهای مرتبط با انسانی تأثیر بوستان‌ها در حوزه اجتماعی
- ۲۳۵..... چشم‌انداز سال آینده مطالعات اتاف بوستان‌ها

پیشگفتار

اقدامات توسعه‌بخش برنامه‌ریزی‌شده، از هر نوعی و از سوی هر کارگزاری به مورد اجرا گمارده شود، بر روی زندگی اجتماعات هدف، آثار اجتماعی و فرهنگی خواهد داشت. اینکه این آثار اجتماعی و فرهنگی تا چه اندازه هم‌راستای با منافع جمعی ارزیابی شود، موجب دسته‌بندی آثار احتمالی، به «مثبت» و «منفی» شده است.

نشانه بسیاری از انتقادهای صاحب‌نظران، مداخلات برنامه‌ریزی شده‌ای است که تغییرات وسیع در زندگی جمعی را دامن می‌زنند؛ اما درباره آثار مثبت و منفی این تغییرات، مدیریت آنها، برآورد و چاره‌اندیشی صورت نمی‌گیرد.

کارشناسانی که پافشاری بر انجام برآورد اجتماعی و فرهنگی دارند، دلیل اصرار خود را، پیشبرد امور به سوی یک محیط زیست و زیکی و انسانی عادلانه‌تر و پایدارتر می‌دانند.

به این ترتیب انتظار می‌رود از رهگذر نهادینه شدن انجام ارزیابی‌های تأثیرات، توانمندسازی اجتماعات محلی، ظرفیت‌سازی و افزایش سرمایه اجتماعی (شبکه‌ها و اعتماد اجتماعی)، آثار مثبت فزونی یابد و آثار منفی کمتر شود.

پس بی‌راه نیست این ادعا که دغدغه اصلی ارزیابی تأثیرات اجتماعی، اتخاذ موضع فعال در برابر توسعه و دستیابی به نتایج بهتر است و نه صرفاً شناسایی و بهبود نتایج منفی یا ناخواسته. به عبارت دیگر، یاری رساندن به شهروندان در شناخت اهداف توسعه و اطمینان یافتن از اینکه نتایج مثبت به حداکثر می‌رسد، مهم‌تر از کاستن خسارت‌های ناشی از تأثیرات منفی است.

ارزیابی تأثیرات اجتماعی، اتکاء بر مطالعات و دانش محلی دارد که رویکردهای مشارکتی و بومی در سطح خرد است. این ارزیابی‌ها، به همان نسبتی که سعی در تأمین منافع شهروندی هستند، منافع گروه‌های کوچک؛ اما دارای نفوذ و قدرت را به خطر می‌اندازد؛ بنابراین بیم آن می‌رود در برابر انجام این نوع ارزیابی‌ها، کاربست پیشنهادی آنها مقاومت وسیع از سوی این گروه‌ها شکل گیرد. به بافته‌های این ارزیابی‌ها بیشتر انتشار یابند و تعداد بیشتری از شهروندان درگیر سازند، شیوه‌های به دلیل مردم‌مدار بیشتری را جایگزین اقداماتی می‌کند که آثار اجتماعی و فرهنگی آنها کمتر مورد توجه بوده است.

واقعیت این است که تأثیرات اجتماعی، امری در هم تنیده با تغییرات اقتصادی و محیطی هستند و دگرگونی در هر حوزه‌ای، منجر به تحول در سایر حوزه‌ها می‌شود؛ بنابراین از راه انتشار وسیع مباحث مربوط به این برداشت می‌تواند گسترش یابد که به موازات اجرای هر فعالیتی، تأثیرات ثانویه و انباشتی آن در حوزه اجتماعی و فرهنگی باید برآورد و مدیریت شود.

همچنین باید اهتمام ویژه‌ای، پشتیبان انجام مطالعات ارزیابی تأثیرات اجتماعی و فرهنگی باشد تا حتی آثار بلندمدت اقدامات برنامه‌ریزی گذشته تحلیل و ارزیابی شود. شایان توجه است که ارزیابی تأثیرات

اجتماعی، علاوه بر این که به صورت تیپ، شامل اقدامات توسعه‌ای برنامه‌ریزی شده می‌شود، قابلیت به کارگیری را برای رویدادهای دیگر همچون بلایای طبیعی و تغییرات جمعیتی دارد.

موضوع دیگر، ضرورت وجود اشتراک ذهنی در بین مدیران و کارگزاران نسبت به موضوع ارزیابی تأثیرات اجتماعی و فرهنگی، هم در خصوص اهمیت و ضرورت انجام و کاربرست یافته‌های آنهاست و هم در خصوص ملاحظات روش‌شناسی‌شان است.

خوشبختانه در دوره مدیریت فعلی شهرداری تهران، تمام پروژه‌های شهری ملزم به استن بیوست اجتماعی و فرهنگی شده‌اند. مهم‌تر این که به ازای پروژه‌های متفاوت، رویکردهای متنوعی در انجام مطالعات مربوط شکل گرفته‌اند و حتی امکان یک‌واختی و عرضه نسخه واحد پرهیز شده است.

اکنون ارزیابی تأثیرات اجتماعی فرهنگی شامل سه سطح می‌شود:

۱. مطالعات مقدماتی (قبل از ساخت یا اجرای پروژه‌ها)؛ ۲. حین ساخت یا اجرای پروژه؛ ۳. مرحله بهره‌برداری از پروژه.
- با توجه به ضرورت تعامل و هماهنگی مجموعه‌های ذی‌ربط درون و برون سازمانی مرتبط با اجرای پروژه‌ها، مطالعات ارزیابی تأثیرات اجتماعی و فرهنگی می‌تواند به گونه‌ای هدفمند و مؤثر به شکل‌گیری و تداوم هماهنگی‌ها و تعاملات یاری رساند.

با توجه به آنچه بیان شد، انتشارات سلسله کتاب‌های تجربیات انجام ارزیابی تأثیرات اجتماعی و فرهنگی در شهرداری تهران، هم در عرصه نظری و هم عملی واجد سودمندی‌های فراوان است.

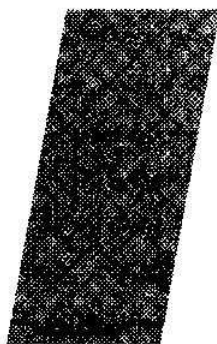
جا دارد از همکاران متعدد اداره کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی به ویژه آقایان دکتر عماری، احمد شاهانی، سید محمد رضا بهلول، زهیر ابراهیم زاده و سرکار خانم‌ها ملک محمدی، کوثری و رضایی به خاطر تلاش بی‌وقفه برای توسعه دانش و تولید به کارگیری مطالعات ارزیابی تأثیرات اجتماعی قدردانی کنم.

همچنین مراتب سپاس خود را متوجه جناب آقای سید رضا مصطفوی مدیر کل سابق اداره کل مطالعات اجتماعی، فرهنگی، استادان و مجریان مطالعات ارزیابی تأثیرات اجتماعی به خصوص آقایان دکتر مهاجری، دکتر محمد وادعلی، دکتر بلیخواه، دکتر علاءالدینی، دکتر قادری، دکتر پاک‌سرشت و ... نمایم.

علی اصغر محکی

مدیر کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی

چهارم تیر ۱۳۸۸

این کتاب بخشی از فرایند توسعه ادبیات پژوهشی و نهادینه‌سازی و آموزش مطالعات ارزیابی تأثیر اجتماعی و فرهنگی در ایران است. کتاب حاضر کتابی آموزشی در حوزه مطالعات اتاق بوستان‌ها و فضاهای سبز شهری است که بر رویکرد جامعه‌شناسی در این حوزه تأکید دارد. از آنجایی که مطالعات ارزیابی تأثیر اجتماعی و فرهنگی در ایران حوزه مطالعاتی نوپا است، قطعاً کتاب حاضر برای رای‌کمبوندها و نواقصی است.

مطالعه «ارزیابی تأثیر اجتماعی» یک مطالعه بین‌رشته‌ای است؛ اما از آنجایی که یکی از خلأهای اساسی در تجارب موجود در زمینه ارزیابی بوستان‌ها نبود بینش جامعه‌شناختی در این زمینه است، هدف اصلی این کتاب توسعه بینش جامعه‌شناختی در زمینه مطالعات اتاق بوستان‌هاست؛ بنابراین سعی اصلی کتاب بر تقویت بینش و تفکر هم‌حوزه نظری و هم‌حوزه روشی است. در این راستا سعی شده در حد توان مطالعه‌هایی که می‌توانند در بخش نظری و روش‌شناسی برداشت ذهنی و بینشی پژوهشگران را در حوزه اجتماعی تقویت و یا حداقل حساس کنند، ارائه شود.

کتاب در شش فصل تدوین و ارائه شده است. «فصل اول» به مسئله

ارزیابی تأثیرات اجتماعی بوستان پرداخته و جنبه‌های اجتماعی این موضوع را شکافته است، در این فصل سعی شده ظرفیت‌های بینش جامعه‌شناسانه درباره موضوع به خوبی بیان شود و شیوه تقویت این بینش با توجه به مسئله بوستان‌ها ارائه گردد. «فصل دوم» کتاب در مورد پیشینه موضوع و مطالعاتی است که در جهان در سال‌های اخیر در این حوزه انجام گرفته است. در این فصل سعی شده است جنبه‌های مختلف تأثیرات بوستان‌ها و فضاهای سبز بررسی شود و برخی از الزامات این حوزه آورده شده است. «فصل سوم» نظام مفهومی و نظری مطالعات اتاف بوستان‌ها را بررسی می‌کند، در این فصل سعی شده است با رویکردی جامعه‌شناختی-عمریتی که می‌توانند الهام‌بخش و کمک‌کننده ارزیابی تأثیرات اجتماعی فضاهای بوستان‌ها باشند و در تبیین پیامدهای آن‌ها قابل استفاده باشند مورد سو. در «فصل چهارم» مباحث روش‌شناختی این حوزه با انتقاد از برخی رویه‌های روشی در وضعیت موجود ارائه شده است. در این بخش سعی شده است هم در بخش بینشی و هم بخش عینی و عملیاتی (در دو بخش گردآوری داده‌های پایه‌ای و روش‌شناسایی پیامدها) مباحثی مفید در دو بخش روشی و تکنیکی ارائه شود. «فصل پنجم» به بررسی توصیفی و انتقادی مطالعات موجود اتاف بوستان‌ها و فضاهای سبز شهری و ارائه تصویر کار و وسعت موجود این نوع مطالعات در شهرداری تهران پرداخته است. در این فصل ۲۰ پروژه ارزیابی تأثیر اجتماعی و فرهنگی که در شهرداری تهران در فاصله سال‌های ۱۳۸۸ تا ۱۳۹۱ انجام گرفته در حوزه‌های مختلف مورد بررسی قرار گرفته است. «فصل ششم» مربوط به نتیجه‌گیری کتاب است که درصدد توضیح و تبیین مطالعات انجام گرفته در دو بخش دستاوردها، ظرفیت‌ها و بخش چالش‌ها و خلأهای وضعیت موجود مطالعات اتاف بوستان‌ها است. علاوه بر این سعی شده است برخی نکات تحت راهنمای انجام مطالعات اتاف بوستان‌ها در حدی بسیار محدود ارائه شود.

در پایان لازم می‌دانم از کلیه عوامل و افرادی که بنده را در تدوین و تألیف این اثر یاری کرده‌اند قدردانی و تشکر کنم. در بخش سازمانی و نهادی، معاونت محترم اجتماعی شهرداری تهران جناب آقای دکتر ایازی، مدیر کل اداره مطالعات اجتماعی جناب آقای دکتر محکی، معاونت پژوهشی اداره کل مطالعات اجتماعی جناب آقای دکتر عماري، ریاست محترم کنونی اداره پیوست اجتماعی سرکار خانم ملک‌محمدی و ریاست قبلی این اداره جناب آقای امینی و کارشناسان سرکار خانم کوثری، جناب آقای شمس و جناب آقای ابراهیم‌زاده به دلیل پیگیری و تسهیل فرایند تدوین و در اختیار گذاشتن گزارش‌های مربوطه تشکر و قدردانی بسیار می‌کنم.

در بخش علمی و پژوهشی از جناب آقای جمال رشیدی کارشناس مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران که در زمینه منابع علمی کمک شایانی به بنده کردند و آقای دکتر امام شریفی که در زمینه فیش‌برداری و مرور گزارش‌های پژوهشی اتاق به تازگی و تبادل نظر در این حوزه به بنده کمک کردند تشکر و قدردانی فراوان می‌کنم.

در پایان از دوست و همکار عزیز جناب آقای دکتر محمد فاضلی که متن کامل کتاب را مطالعه و پیشنهادهای سازنده‌ای را برای افزایش کیفیت کتاب ارائه کردند تشکر می‌کنم.

صلاح‌الدین نادری

بهار ۱۳۹۳